

УДК 947.7

Щербак В. О.

СТАНОВЛЕННЯ ІДЕЇ КОЗАЦЬКОЇ АВТОНОМІЇ В РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ

У статті проаналізовано основні засади і шляхи формування ідеї козацької автономії протягом другої половини XVI – першої половини XVII ст. та її трансформацію в намір створення власної держави.

Відродження Української держави в ході Визвольної війни 1648–1657 рр. стало логічним продовженням попередніх суспільно-політичних процесів. З другої половини XVI ст. у зв'язку зі становленням східнослов'янських версій реформаційної ідеології та ренесансно-гуманістичного світогляду в Україні розпочинається новий етап розвитку політичних і культурних традицій. Це стосується насамперед формування чуття єдиної етнічної спільноти, нерозривно пов'язаної з місцем свого проживання, яке сприймалось як священна земля пращурів. Поняття «руський народ» набуває термінологічної конкретності, позначаючи мешканців території, історично співвідносною з Київським і Галицько-Волинським князівствами. Отже, у цей період утверджувалась ідея спадкоємності та безперервності українського етносу з часів княжої Русі. Водночас формується концепція рівноправності руського народу із польським і литовським у складі Речі Посполитої. Невід'ємною його частиною, своєрідним символом слави і доблесті на рубежі XVI–XVII ст. постає козацтво. Боротьба козаків за станове права, обстоювання ними православної віри стали знаковими чинниками розгортання визвольного руху в Україні. Генеза цього явища знайшла висвітлення у вітчизняній історіографії [1], але поза увагою залишилося питання ідеї козацької автономії, яка вперше офіційно була реалізована лише у Зборівській угоді 1649 р. З'ясування підвалин автономістських настроїв козацтва в Речі Посполитій і є завданням цієї статті.

Насамперед варто наголосити на термінологічному аспекті, адже сучасне поняття автономії – особливого статусу утворень, які існують в межах тієї чи іншої держави на засадах широко-

го самоврядування, некоректно беззастережно застосовувати до ранньомодерної доби. Разом з тим власне самоврядування є засадничим принципом окремішності, що узаконюється правовим чином. Факт визнання здійснювався, як правило, на підставі сформованого явища, тривалість становлення якого могла бути різною. Ця теза цілком адекватна до генези ідеї козацької автономії в межах Речі Посполитої.

Означення у вітчизняній історіографії Запорозької Січі територіальною автономією польсько-литовської держави є сумнівними з огляду на те, що Січ не мала окремого правового статусу. Водночас відсутність юридичних засад не заперечує факту існування утворення зі специфічним самоврядуванням. Власне, воно поклало початок уявленню про запорозьку громаду як самодостатнє військово-політичне об'єднання у відносинах не лише з урядом, а й із зовнішнім світом. Кошовий устрій передбачав функціонування козацької ради, яка вирішувала найважливіші питання життя громади через вузьке коло урядовців-старшин на чолі з отаманом.

Немає потреби в ідеалізації «демократичних засад» Січі. Наявність охлократичних традицій на Запорозжжі визнавали вже сучасники, зокрема австрійський посол Еріх Лясота [2] і французький військовий інженер Гійом Левассер де Боплан [3]. Але цілком очевидно, що рішення коша, навіть після запровадження реєстрового війська, не узгоджувалися з державними інституціями і були спрямовані на потреби січової громади, тобто на Запорозжжі існувала фактична автономія в межах Речі Посполитої, означена в історіографії як «козацька республіка». Пріоритетними її ціннісними орієнтирами проголошувалися лицарська гідність, любов до Вітчизни,

визнання козацьких прав і вольностей, боротьба проти ворогів православ'я.

Наприкінці XVI ст. елементи автономії Запорозької Січі поширилися на волості. Вже протягом 1591–1593 рр. на територіях, контрольованих козацьким військом, ліквідовувалися місцеві органи влади і встановлювалося самоврядування на зразок запорозького. Відчуваючи реальну загрозу своєму існуванню, місцева влада зверталася до вищих урядових інстанцій з проханням придушити «козацьку сваволю». Так, черкаський і канівський староста Олександр Вишневецький писав до коронного канцлера Яна Замойського, що Криштоф Косинський, зібравши дві тисячі козаків, «розливав кров людей невинних (шляхти. – В. Ш.) у королівських володіннях, замки, міста та інші маєтності шляхетські попалив» [4]. У цьому самому листі Вишневецький повідомляв про намір козацького ватажка визнати верховенство московського царя. Звертаючись 11 січня 1593 р. до луцького гродського суду, шляхта висловлювала занепокоєння з приводу дій козаків, які на Волині «до присяги на послушення своє примушують» [5], тобто запроваджують на підконтрольних територіях свою юрисдикцію, спонукаючи населення, зокрема шляхту, складати присягу на користь Війська Запорозького. Наслідком урядових і шляхетських реляцій стала поява конституції вального сейму від 15 червня 1593 р., в якій, зокрема, зазначалося: «людей, які свавільно збираються ватагами, чинячи наїзди і насильства або наміряючись без дозволу переходити кордон нашої держави, слід вважати за ворогів батьківщини і зрадників, а тому при першій же потребі проти них без усякого судового процесу можна посилати кватерні українські загони; кожен зі свого боку нехай борониться від них по своїх садибах і маєтностях. Отже, перед кожним судом не має притягатися до відповідальності ніхто з шляхтичів, на домівки і маєтності яких було вчинено наїзд, і ніхто з тих осіб, які допомагали їм боронитися, про головщизну за свавільних людей, що загинули у подібних сутичках... ухвалою теперішнього сейму за згодою усіх станів обох народів ми повністю звільняємо усіх тих осіб та їх помічників, що розгромили свавільців, від судових процесів, які б могли проти будь-кого з них розпочинатися...» [6].

Шляхта скаржилася владі й протягом наступних трьох років. Так, із Брацлавщини вона повідомляла, що козаки скасовували місцеву адміністрацію, обкладали шляхетські маєтності контрибуцією і встановлювали власний присуд. Михайло Грушевський припускав можливість погроз козацьких ватажків на адресу короля і взагалі польсько-шляхетського режиму [7]. Не заперечуючи цієї тези, зазначимо, що відсут-

ність документальних свідчень безпосередньо з козацького середовища, а також наявність продуманих і корегованих дій повстанців, спрямованих на протидію іноземному пануванню, ставлять її під сумнів. Офіційні листи Криштофа Косинського, Семерія Наливайка, Григорія Лободи проникнуті лояльністю до короля. Такий епістолярний стиль козацьких ватажків можна пояснити існуючими на той час традиціями. Однак не останню роль відіграло прагнення залишатися на державній службі, що гарантувала права і привілеї. Інша річ, як уявляли собі задум козаків не лише із заяв та декларацій їхніх противників. Так, коронний гетьман Станіслав Жолкевський у листі до Сигізмунда III з обозу над Супоем від 21 травня 1596 р. писав: «Гидко й згадувати про що думало те свавільство, в яких виразах воно згадувало маєстат вашої королівської милості, які замисли мало про Краків, славу столицю вашої королівської милості, про розбиття і винищення шляхетського стану» [8]. Під час розмови у Варшаві папського кардинала Енріко Гаєтано з канцлером Яном Замойським останній зазначав, що на переговорах Семерія Наливайка з посланцем австрійського ерцгерцога Максиміліана виношувалися «антипольські плани». Зраду короні Речі Посполитої польська знать вбачала також у прийнятті запорозькими козаками корогви від німецького імператора Рудольфа II. Навіть після Солоницької різанини, зважаючи на зростаючу козацьку силу, Станіслав Жолкевський писав до короля про необхідність «для постраху розложити військо (на Подніпров'ї. – В. Ш.), а і то теж річ не менш потрібна, аби ваша королівська милість зволив наказати панам старостам і державцям земель королівських, щоб запобігали початкам (окремим виступам. – В. Ш.) чи самі особисто, чи через своїх заступників, та не давали злу зростати» [9]. Для глибшого переконання гетьман пропонував суворо покарати призвідців повстання.

Водночас уже восени 1592 р. козацький гетьман Криштоф Косинський у листі до короля обґрунтовував ідею непідлеглості Війська Запорозького владі прикордонних старост і воєвод. Важливим джерелом, яке вийшло з козацького середовища і проливає світло на погляди «людей лицарських», є «Кондиції» Семерія Наливайка, подані у 1596 р. королю Сигізмунду III. Цей документ містив пропозицію здійснити радикальну реформу козацького устрою шляхом створення на незаселеній території південніше Брацлавщини так званого Бузько-Дністровського Війська з сильною гетьманською владою. У «Кондиціях» вмотивовувалися принципи підданства та служби за державний кошт із вказівкою на географічні межі утворення [10].

Питання інформаційного поширення ідеї С. Наливайка серед козацтва може бути предметом дискусії. Проте цілком можливо, що саме знання козацьких настроїв надихнуло київського католицького єпископа Йосипа Верещинського у 1596 р. розробити проект організації Задніпровської козацької держави, що передбачав створення васальної держави, очолюваної князем, який би був найвищим адміністративним посадовцем. Військова влада, згідно з цим проектом, мала належати гетьману Війська Запорозького. Кожен із 13 полків поставав не лише як військовий підрозділ, а й як адміністративно-територіальна одиниця з центром у місті чи містечку. На полковника покладалося виконання функцій місцевої військової та цивільної влади. Показово, що за полком закріплювалася земельна власність, що мало б вирішувати питання матеріального постачання Війська Запорозького. Єдиним обов'язком козаків перед королем було несення військової служби [11].

Таким чином, Йосип Верещинський зробив важливий крок на шляху до формування своєрідної програми козацького автономізму. Польські урядовці відхилили проект, і він залишився невідомим широкому загалу. Його розробник прагнув зламати стереотипне уявлення про козаків як найманців і свавільних вояків. На думку Верещинського, вони такою самою мірою лицарі, як і шляхта, і можуть розраховувати на статус повноцінних підданих Речі Посполитої. Навіть поразка повстань 90-х років XVI ст. не зупинила апеляції козацтва до лицарських ідеалів і намагань визнання «коронними синами» з претензіями на право щодо придніпровських земель як ареалу своїх виняткових інтересів.

Внутрішня конфронтація в країні – «рокош», тобто шляхетський виступ проти короля (1606–1608), та проведення експансіоністської політики не сприяли вирішенню козацького питання. Тисячі козаків були залучені лжедмитріями й урядом Речі Посполитої до московської авантюри, тому нові їх контингенти рушили за здобуттям прав і привілеїв у розпал військових кампаній. Відповідно знову з'явилися шляхетські скарги на «козацькі свавілля» в рішеннях різних повітових сеймиків, а також пропозиції підпорядкувати козаків юрисдикції старост. У постанові вального сейму від 26 лютого 1609 р. містився наказ, щоб козаки, які мешкали у королівщинах, підлягали юрисдикції старост, а ті, що проживали у духовних і світських маєтках, підпорядковувалися власникам цих володінь. Однак всупереч цій постанові козаки не визнавали влади старост і чинили різні форми власного правосуддя. Аналогічні мотиви звучали і в позові королівського суду до мешканців Брацлава щодо дій козаків: «Всю юрисдыкцию замковую

старостинскую себе привлащаете, sprawy и rozsудки все межы укrywжоными, узавшы тое з моцы старосты нашого, сами над звыклость давную одправуете, а хто бы ся у реестр ваш, в юрыздыкцию вашу не вписал и против старосте нашому з вами не переставал: тогды з места проч од маетности выганяете, добра их берете» [12]. Отже, на контрольованих територіях козаки, як правило, прагнули встановити власне правосуддя. У 1616 р. один із урядовців звертав увагу сейму на факт невизнання козаками «ні магістратів у містах, ні старост, ні гетьманів, вони самі встановлюють собі право, самі обирають урядників і ватажків й наче створюють у великій Речі Посполитій іншу Республіку» [13]. Можна було б вважати таку оцінку перебільшенням, якби вона час від часу не повторювалася. Зокрема у королівській інструкції на шляхетські сеймики (1625) Сигізмунд III змушений був визнати, що «зовсім призабувши віру і підданство, козаки вважають себе окремою республікою» [14].

Поява нової термінології в означенні діяльності козацтва пов'язана з утвердженням у суспільній свідомості його бачення після Хотинської битви символом слави «руського народу». Водночас Військо Запорозьке виявилось спроможним до інкорпорації інших соціальних верств населення, охопивши їх своїми впливами. Так, князь Є. Збараський зазначав: «Міць тієї козацької сили криється не лише в самому злочинному об'єднанні, а пояснюється крім того ще двома речами: великим авторитетом своїх недоброчесностей та явною і прихованою прихильністю мало не всієї Київської землі і Білої Русі» [15].

Своєрідним поштовхом до обстоювання козаками своїх прав на певній території стало рішення Куруківської комісії 1625 р., яке містило пункт про формування шести полків Війська Запорозького за територіальним принципом – Білоцерківського, Переяславського, Корсунського, Канівського, Черкаського і Чигиринського. Очевидно, саме на основі цього документа сформульовано вимогу повстанців на чолі з Тарасом Федоровичем про відведення коронного війська західніше Білої Церкви. Чіткіше означити терени, які козаки готові були обстоювати, дає змогу рішення Корсунської ради (1632), на якій було декларовано, що «им от крестьянские веры не отступать; будет на них ляхи наступят, а их мочи не будет и им бить челом государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу всеа Руси, чтоб государь их пожаловал, велел принять под свою государскую руку, а они белорусцы и черкасцы, учнут за свою веру стоять по Днепру» [16]. Козаки вперше висунули ідею захисту своїх прав на певній території, а саме Лівобережній Україні.

По суті йшлося про наміри створення власної козацької республіки.

Більш масштабно прагнення козацтва окреслилися під час повстання 1637–1638 рр. В універсалі від 4 листопада 1637 р. козацький полковник Карпо Скидан звертався не лише до козаків, а й до всіх «посполитих людей», іменуючи себе «опікуном всієї України». У посланні, зокрема, зазначалось: «Оголошуємо вам, товаришам нашим, що одержано повідомлення про рішучі задуми жовнірів, які напевно вже збираються до нас в Україну, в чому Бог нехай не допомагає їм. Тому я, силою своєї влади і іменем війська, наказую і підтверджую, щоб ваша милість не залишалася в безпечності, а запасшись кіньми, хлібом і зброєю, були готовими протистояти, як годиться рицарям на цих утискувачів віри нашої грецької, коли буде необхідно» [17]. Таким чином, обстоювання козацтвом корпоративних інтересів супроводжувалося прагненням домогтися прав для всіх мешканців «України».

Звертаючись до старшин реєстровиків, козацький гетьман Павло Бут докоряв їм, що вони забули рішення Куруківської комісії, згідно з яким коронне військо не мало розташовуватися на Лівобережжі. За одним із джерел він заявляв також, що має надію стати «володарем землі Руської». В іншому документі Павлюк зазначав: «коли королеві і Речі Посполитій потрібна буде послуга Війська Запорозького проти якогось ворога, всі ми одностайно вирушимо з наших місць на заклик короля і його послів; а коли не буде потреби у Війську Запорозькому, то хто захоче жити при військових клейнодах на Запоріжжі, нехай собі вільно живе на здоров'я, а хто захоче доглядати своє майно, нехай доглядає і живе вільно» [18]. Отже, козацькі ватажки майбутню «Україну» як частину Речі Посполитої вбачали в демократичних формах правління без втручання коронного війська.

Цілком імовірно, що настрої в козацькому середовищі вплинули на формулювання «Ординації Війська Запорозького реєстрового», ухваленої вальним сеймом навесні 1638 р. Так, відповідно до постанови козакам заборонялося проживати в містах, крім прикордонних – Черкас, Чигирин і Корсуня, щоб запобігти можливим виступам проти місцевих урядовців. Очевидно, територіальне обмеження місць проживання стало імпульсом для продовження козацького повстання влітку 1638 р. У посланні козацького гетьмана Дмитра Гуні повторюється теза про бачення єдиної спільноти мешканців Наддніпрянщини, чий інтереси мають бути захищеними. «Вочевидь, – ішлося в документі, – немає тут правди ні боязні Божої, нехай би з нами, з Військом Запорозьким війну проводили, котрі

відважилися пожертвувати життям нашим і віддалились на волю найвищого Бога за наші криваві заслуги і за ту невинно пролиту нашу кров, а справді невинним і бідним людям дали спокій, котрих голос і пролита невинна кров волають про помсту до Бога і нас до цього збуджують» [19].

Більш успішно ідея козацької автономії реалізувалася з початком Визвольної війни. Під час переговорів із посольством М. Потоцького на Січі у березні 1648 р. повстанці сформулювали вимоги до урядових представників, основною з яких було виведення польського війська з «України», тобто виокремлення козацького регіону в автономне утворення Речі Посполитої. Перемоги українського війська під Жовтими Водами та Корсунем зміцнили позиції повстанців. Відповідно, в розповсюджуваних серед населення універсалах Богдана Хмельницького містився намір відібрати в «ляхів всю Україну» і ліквідувати там чинні органи влади, запровадивши свою на чолі з гетьманом. Відсутність джерел не дає змоги з'ясувати передбачуваний статус нового утворення (регіон із широкими автономними правами чи повноправна третя складова Речі Посполитої). У всякому разі реалізація задуму мала б призвести до реформування державного устрою в напрямі зміцнення королівської влади як запоруки стримання магнатського і шляхетського свавілля.

Водночас смерть Владислава IV істотно вплинула на плани Б. Хмельницького. Втративши в особі короля протектора, козаки звернули увагу на московського царя Олексія Михайловича як потенційного кандидата на трон Речі Посполитої. Завдяки його підтримці планувалося урівняти козацький статус із шляхетським й утворити в «Україні» широку автономію. Не менш перспективною видавалася козакам кандидатура трансильванського князя. Невиправданість сподівань змусила Б. Хмельницького підтримати у боротьбі за монарший престол кандидатуру Яна Казимира. На думку деяких дослідників, цим було зумовлене і здійснення походу на західноукраїнські землі, під час якого гетьман висував значно поміркованіші пропозиції, зокрема щодо збільшення вдвічі чисельності реєстру, захисту православної церкви та підпорядкування Війська Запорозького лише владі короля.

Потужним чинником для усвідомлення гетьманом мети боротьби стали його зустрічі з єрусалимським патріархом Паїсієм у Києві. В європейській практиці політичного життя посвячення правителя було одним із найважливіших елементів визнання його божественних прав. За переказами, аналогічний обряд був проведений над Б. Хмельницьким. Таким чином, над усією

територією, яку контролювало козацтво, було визнано його владу як «князя Русі» [20]. Посол до Москви Силуян Мужилівський на початку 1649 р. акцентував увагу на тому, що визволена від поляків територія «стала вже їх козацька земля, а не польська і не литовська» і вони у «цих місцях живуть собою вільно» [21].

Про зміну поведінки і самооцінки гетьмана зазначали й урядові комісари під час переговорів у Переяславі (лютий 1649). Тут же Хмельницький заявив про намір об'єднання всіх руських/українських земель в етнічних межах, вказуючи на західний кордон «по Львів, Холм і Галич» [22]. Отже, гетьман вперше офіційно висловив намір створити окрему державу.

Підсумовуючи, зауважимо, що основні засади самоврядності як важливого чинника автономії були витворені на Запорозькій Січі. Вони зумовили появу різних політичних проєктів, в яких провідну роль відігравало Військо Запорозьке. Боротьба козацтва за права та привілеї призвела до перенесення принципів співжиття запорозької громади на волості. Союз козацької верхівки з православним духовенством сприяв усвідомленню необхідності обстоювання своїх позицій на Наддніпрянщині, що під час повстань трансформувалося в ідею козацької автономії. Із розгортанням Визвольної війни вона кристалізується у намір відродження власної держави як спадкоємниці Київської Русі.

1. Грушевський М. Історія України-Руси : в 12 т. / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991–2000. – Т. 7. – 1995. – С. 180–561 ; Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К. : Вища школа, 1994. – С. 156–349 ; Щербак В. Генеза національно-визвольного руху в Україні / В. Щербак // Магістеріум. Історичні студії. – К., 2004. – Вип. 17. – С. 4–12.
2. Еріх Лясота зі Стеблева. Щоденник / Еріх Лясота зі Стеблева // Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 104–107.
3. Гійом Левассер де Боплан. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Гійом Левассер де Боплан. – К. : Вища школа, 1990. – С. 69–70.
4. Listy Stanisława Zolkiewskiego 1584–1620. – Kraków, 1868. – S. 27.
5. Архив Юго-Западной России. – К., 1863. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 39.
6. Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. : зб. док. і матер. – К., 1993. – С. 346.
7. Грушевський М. Вказ. праця. – Т. 7. – С. 306.
8. Pisma Stanisława Zolkiewskiego. – Lwów, 1861. – S. 151.
9. Listy Stanisława Zolkiewskiego. – S. 80.
10. Kondycye podane od Nalewayka Krolowi Jegomosci // Zbiorniki pamietnikow do dziejow polskich. – Warszawa, 1858. – Т. 2. – С. 218–219.
11. Wereszczynski J. Droga pewna / J. Wereszczynski // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1911. – Вып. 1. – С. 12–15 ; Сас П. М. Проєкт Задніпровської козацької держави Йосипа Верещинського: політико-правовий аспект / П. М. Сас // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Черкаси, 1992. – С. 59–61.
12. Цит. за: Грушевський М. Вказ. праця. – Т. 7. – С. 328.
13. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 124.
14. Воссоединение Украины с Россией : док. и матер. : в 3 т. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 1. – 1954. – С. 64.
15. Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – С. 287–288.
16. Воссоединение Украины с Россией. – Т. 1. – С. 129.
17. Dyaryusz transakcyi wojennej miedzy wojskiem koronnem i zaporoskiem... przez ojca Szymona Okolskiego. – Kraków, 1858. – S. 26.
18. Цит. за: Іванцов І. О. Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635–1638 рр. / І. О. Іванцов. – К., 2002. – С. 109–110.
19. Воссоединение Украины с Россией. – Т. 1. – С. 237.
20. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій. – К. : Критика, 2005. – С. 293.
21. Цит. за: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – С. 226.
22. Воссоединение Украины с Россией. – М., 1954. – Т. 2. – С. 118.

V. Shcherbak

EVOLUTION OF THE COSSACK AUTONOMY IDEA IN THE RZECZPOSPOLITA

The article examines the major principles and the ways of the evolution of the idea of the Cossack autonomy in the Rzeczpospolita in the second half of the sixteenth – early seventeenth centuries. The transformation of the idea into the firm intention to create the Cossack's own state is traced.